

## A New Solution to the Relationship between the Changeable and the Constant

Mansour Imanpour\*

### Abstract

### Introduction

Undoubtedly, the relations between existing entities can be viewed from various perspectives. One such perspective is the theory of causation and its implications. By adhering to this principle, Muslim philosophers engage in accounting for the relations between existents and existential realms. This has faced them with puzzling questions, including the one pertaining to the relationship between constant (*thābit*) and changeable (*mutaghayyir*) existents.

To illustrate, it should be noted that, in Islamic philosophy, existential realms are generally divided into the realm of purely immaterial entities and that of material entities. On another division, they are partitioned into three realms: intellectual (‘*aqlī*), imaginal (*mithāl*), and natural. The relations between entities existing in these realms is explained in terms of the principle of causation. Now, the question arises: given one of the implications of this principle, namely impossibility of the deviation of an effect from its cause, how could actual changeable entities in the natural world be issued forth from a constant immaterial entity? Let us elaborate the question as follows: in the natural world, there are various types of changes, including “generation” (*kawn*) and “corruption” (*fisād*), accidental changes (that is, changes in accidents or properties [*a‘rāḍ*]), and as per Mullā Ṣadrā’s view, substantial changes (changes in substance or

\* Associate professor, Islamic Philosophy, Azarbaijan Shahid Madani University, Tabriz, Iran. Email: man3ima@yahoo.com

Date received: 2023/07/19, Date of acceptance: 2023/09/21



Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

*jawhar*). It goes without saying that if the changeable entity in question is attributed to a constant unchanging complete cause, then the effect has indeed deviated from its cause in two ways: (a) Why, despite the existence of the cause, does the changing effect, which is a part or stage of the motion, become nonexistent and deviate from its complete cause? (b) Why, despite the existence of the complete cause, does the effect (namely, the motion with all its parts) fail to become existent and deviate from its cause?

Muslim philosophers have offered various theories to solve this predicament. These theories were subject to debates over the history of Islamic philosophy. Many articles and books have been written in this regard, each tackling a dimension or some dimensions of this problem.

This article does not aim to reiterate or provide a literature review of these solutions. Instead, it provides a brief classification and analysis of these theories and then yields a novel theory by drawing upon the philosophical principles of Mullā Ṣadrā.

### **Research Methodology**

This article begins with a classification and analysis of the accounts provided by the main books and studies on this question by deploying the descriptive and analytical method. Finally, it makes a case for a novel theory in terms of a final formulation of the theory of substantial motion (*al-ḥarakat al-jawhariyya*).

### **Discussion and Results**

The problem of the relation between changeable and constant entities is proposed within the framework of Islamic philosophy, particularly its rendition of the law of causation and its implications. To address this formidable challenge, Muslim philosophers have proposed various accounts in terms of their philosophical principles and structures. However, these solutions have often faced challenges, either based on their assumptions in natural sciences or due to the structure and content of their solutions.

The finding of this article regarding the problem of relation between constant and changeable entities in terms of Mullā Ṣadrā's Transcendent Philosophy is that, in final analysis, the problem involves two types of an effect's deviation from its cause: (1) Despite the constancy of the cause, one part or stage of the effect becomes nonexistent, and (2) despite the existence of the constant cause, all parts or stages of the cause fail to become existent.

As for (1), it may be suggested that the renewed effect emanating from the constant cause does not lose any perfection. This way, it does not deviate from its cause. What becomes nonexistent in this process is not an existential perfection but an imperfection or flaw, the negation of which amounts to some sort of affirmation. Accordingly, in this process of continuous flourishing, the moving existence does not come to lack a perfection or an actuality, and hence, the effect does not deviate from its cause by losing part of it despite the cause's existence. However, it is not straightforward to address (2), since it may be said that the realization of a subsequent part or stage of something depends on the realization of its preceding part or stage. That being the case, the failure of the subsequent parts and stages to come to existence in the first stage is not a deviation of the effect from its cause, but is because its condition or its preparatory cause has failed to exist. This means that, in this case too, the effect has not indeed deviated from its complete cause.

### **Conclusion**

“Substantial motion” ultimately goes back to the evolution of a substantial existence. This perfection-seeking existence does not drive itself from potentiality to actuality; that is, it does not bestow perfection upon itself. It always has an emanating, perfection-giving entity that continuously emanates forms upon it, compensating its deficiencies and promoting its existence. During this continuous emanation, what happens to the changing effect is that its existence is constructed and becomes thriving. In this process, none of its parts or perfections disappear, and hence, no deviation from the cause occurs. Moreover, the emanating cause is not an absolute unconstrained for the subsequent parts or stages. Thus, their absence in the realm of the first part or stage does not count as deviation from the complete cause. On this account, the constant entity emanates an existence that inherently involves change, in light of which the existential perfection does not disappear, and hence, no deviation from the cause occurs.

**Keywords:** changeable, constant, causation, causal necessity, Mullā Ṣadrā, substantial motion.

## Bibliography

- Ashtiani, Seyyed Jalaloddin. 1996. *Uṣūl al-ma' ārif* (introduction). Qom: Islamic Propagation Office. [In Persian]
- Bahmanyār, Abū l-Ḥasan. 1996. *Al-Taḥṣīl*. Tehran: University of Tehran Press. [In Arabic]
- Fārābī, Abū Naṣr al-. 1992. *Al-Ta' līqāt*. Tehran: Hekmat Publications. [In Arabic]
- Fayḍ al-Kāshānī, Mullā Muḥsin al-. 1996. *Uṣūl al-ma' ārif*. Qom: Islamic Propagation Office. [In Arabic]
- Fayyazi, Gholam-Reza. 2001. Commentary on *Nihāyat al-ḥikma*. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Arabic]
- Hassanzadeh Amoli, Hassan. 1413 AH. *Commentary on Sharḥ al-manẓūma*. Tehran: Nab Publications. [In Arabic]
- Hassanzadeh Amoli, Hassan. n.d. *Gashṭī dar ḥarakat*. Tehran: Raja Cultural Publication Center. [In Persian]
- Ibn Sīnā, Abū ' Alī. 1404 AH. *Al-Ta' līqāt*. Qom: Islamic Propagation Office. [In Arabic]
- Ibn Sīnā, Abū ' Alī. 1984. *Al-Ilāhiyyāt*. Tehran: Naser Khosrow Publications. [In Arabic]
- Ibn Sīnā, Abū ' Alī. 1985. *Al-Najāt*. Tehran: Mortazavi. [In Arabic]
- Javadi Amoli, Abdollah. 2014. *Raḥīq makhtūm*. Qom: Esra Publishing Center. [In Persian]
- Javarehshkian, Abbas. 2000. "Naẓarī intiqādī bar rāh ḥall mu' ḍal rabṭ thābit wa mutaghayyir dar nazariyyi-yi ḥarakat jawharī." *Andīshi-yi dīnī* 2, no. 5: 75-94. [In Persian]
- Kamali, Mohammad Mahdi. 2021. "Rahyāftī naw dar ḥall mu' ḍal thābit bi mutaghayyir." *Hastī wa shinākht* 8, no. 15 (spring): 7-28. [In Persian]
- Mīrdāmād, Muḥammad Bāqir. 1988. *Al-Qabasāt*. Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- Mīrdāmād, Muḥammad Bāqir. 2006. "Al-Ufuq al-mubīn." In *Muṣannafāt Mīrdāmād*. Tehran: University of Tehran. [In Arabic]
- Mīrzā Jilwa, Abū l-Ḥasan. 1996. "Du risāla az Mīrzāyi Jilwa." Edited by Mohsen Kadivar. *Nāmi-yi Mofīd*, no. 6: 109-122. [In Persian and Arabic]
- Mohammadzadeh, Reza & Ebrahim Rastian. 2012. "Burūnraft az ishkāl rabṭ sayyāl bi thābit az manẓar Mullā Ṣadrā." *Ḥikmat Ṣadrāyī* 1, no. 1 (autumn): 85-94. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. 1990. *Ḥarakat wa zaman dar falsafi-yi Islāmī*. Vol. 1. Tehran: Hekmat Publications. [In Persian]
- Motahhari, Morteza. 1996. *Ḥarakat wa zaman dar falsafi-yi Islāmī*. Vol. 3. Tehran: Hekmat Publications. [In Persian]
- Mudarris al-Zunūzī, Āqā ' Alī al-. 1997. *Badā' i' al-ḥikam*. Qom: al-Zahra Publications. [In Persian]
- Rāzī, Fakhr al-Dīn al-. 1429 AH. *Al-Mabāḥiṭh al-mashriqiyya*. Qom: Dhawi l-Qurba. [In Arabic]
- Sabzawārī, Mullā Hādī al-. 1422 AH. *Sharḥ al-manẓūma*. Qom: Nab Publications. [In Arabic]
- Ṣadr al-Dīn al-Shīrāzī, Muḥammad. 1989. *Al-Ḥikmat al-muta' āliya fī l-asfār al-' aqliyyat al-arba' a*. Qom: Maktabat al-Mustafāwi. [In Arabic]

تحليل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۷۵

- Şadr al-Dīn al-Shīrāzī, Muḥammad. 1997. *Sharḥ risālat al-mashā'ir*. Tehran: Hekmat Publications. [In Arabic]
- Şadr al-Dīn al-Shīrāzī, Muḥammad. 2003. *Al-Shawāhid al-rubūbiyya*. Qom: Boostan-e Ketab. [In Arabic]
- Şadr al-Dīn al-Shīrāzī, Muḥammad. 2014. *Sharḥ al-hidāya*. Tehran: Sadra Islamic Philosophy Foundation. [In Arabic]
- Soori, Ruhollah; Hamid Parsania; Mohammad Sadegh Kaviani. 2022. "Burūnraft nahāyī-yi ḥikmat muta' āliya az chālīsh irtibāṭ mutaghayyir bā thābit bar pāyī-yi andīshi-yi ustād Javadī Amolī." *Andīshi-yi dīnī* 22, no. 82 (spring): 57-79. [In Persian]
- Ṭabāṭabā' ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. 1989. Commentary on *al-Ḥikmat al-muta' āliya fī l-asfār al-aqliyyat al-arba' a*. Qom: Maktabat al-Mustafawi. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā' ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. 2001. *Nihāyat al-ḥikma*. Annotated by Gholam-Reza Fayyazi. Qom: Imam Khomeini Education and Research Institute. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā' ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. n.d. *Bidāyat al-ḥikma*. Qom: Islamic Propagation Office. [In Arabic]



## تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب

منصور ایمانپور\*

### چکیده

یکی از مباحث اساسی در فلسفه، تبیین تغییراتی است که در بخش‌های مختلف این جهان مشهود است. در مورد این تغییرات از جهات مختلف می‌توان سخن گفت؛ لکن یکی از مباحث اساسی در این زمینه، تبیین رابطه دو بخش متغیر با ثابت است. فیلسوفان اسلامی، در طول تاریخ، پاسخ‌هایی به پرسش مذکور داده‌اند. مسئله این مقاله این است که افزون بر راه‌حلی‌های مورد مناقشه در این خصوص، چه راه‌حل قوی‌تری در این زمینه می‌توان ارائه نمود؟ این مقاله در پاسخ به این پرسش، ابتدا، با روش توصیفی - تحلیلی، آرای مطرح شده در این زمینه را دسته‌بندی و تحلیل نموده و در نهایت، نظری جدید براساس تلقی نهایی از حرکت جوهری ارائه نموده است. براساس این یافته، حرکت جوهری در تحلیل نهایی، همان اشتداد وجودی است و موجود متحرک، در این شکوفایی وجودی، پیوسته به سعه وجودی آن افزوده می‌شود و چیزی از هویت و مقومات آن از بین نمی‌رود. آنچه در این مسیر، از بین می‌رود، همان نقص وجودی آن است. حال می‌توان گفت که علت ثابت، وجودی را افاضه می‌کند که در متنش، تجدد و شکوفایی نهفته است و در پرتو این تجدد نیز، زوال کمال وجودی رخ نمی‌دهد و در نتیجه، تخلف معلول از علت صورت نمی‌گیرد.

**کلیدواژه‌ها:** متغیر، ثابت، علیت، ضرورت علی، ملاصدرا، حرکت جوهری

\* دانشیار فلسفه اسلامی، دانشگاه شهید مدنی آذربایجان، تبریز، ایران، man3ima@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۲۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۳۰



Copyright © 2018, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose.

## ۱. مقدمه

بدون تردید، از منظرها و عینک‌های مختلفی می‌توان گستره هستی و روابط موجودات را نظاره کرد و بر آن اساس، تفسیر و تحلیل نمود. یکی از این منظرها، همان نظریه علیت و لوازم آن است. فیلسوفان اسلامی با التزام به این اصل و لوازم آن به تفسیر روابط موجودات و عوالم هستی پرداخته و از این حیث در حوزه‌های مختلف با پرسش‌هایی مواجه گشته‌اند. یکی از این پرسش‌ها همان پرسش سهمگین رابطه موجود متغیر و ثابت است.

توضیح مطلب این است که در فلسفه اسلامی، عوالم هستی در یک تقسیم‌بندی کلی به دو عالم مجردات محض و مادیات (در فلسفه مشائی) یا به سه عالم عقل، مثال و طبیعت (ملاصدرا، ۱۳۸۲: ۳۱۳) تقسیم می‌شود و روابط موجودات هر یک از عوالم با یکدیگر و روابط هر سه عالم با همدیگر نیز بر اساس اصل علیت تبیین می‌گردد. حال پرسش این است که براساس یکی از لوازم اصل علیت یعنی ضرورت علی و معلولی (فخر رازی ۱۴۲۹ق: ج ۱، ۶۰۳-۶۰۲) و به تعبیر دیگر «تخلف ناپذیری معلول از علت»، چگونه متغیرات واقعی و حوادث عالم طبیعت، از موجود مجرد و ثابت (عقل فعال در فلسفه مشائی) یا موجودات مجرد و ثابت (ارباب انواع در حکمت اشراقی و متعالیه)، منبعث و صادر شده‌اند؟

پرسش مذکور نه ناظر به سنخیت و تناسب میان علت و معلول - همان طور که برخی گمان کرده‌اند - بلکه معطوف به تخلف ناپذیری معلول از علت است. توضیح پرسش این است که بدون تردید، در عالم طبیعت با انواع تغییرات اعم از کون و فساد و حوادث و تغییرات عرضی و طبق نظر ملاصدرا با تغییرات بنیادی و جوهری مواجه هستیم و این تغییر و حرکت، در متنش، تجدد و حدوث و زوال نهفته است و مدام، حادث و فانی می‌شود و هویتش همان تولد و مرگ تدریجی و بیقراری است. روشن است که اگر این امر تدریجی را به یک علت تامه ثابت، اعم از نفس یا موجود مفارق ثابت نسبت بدهیم به دو صورت، تخلف معلول از علت رخ خواهد داد: الف - چرا با وجود و حضور علت، معلول متغیر است و جزء و مرتبه‌ای از آن، فانی و معدوم می‌شود و از علت تامه خود تخلف می‌نماید؟ ب - چرا با وجود و حضور علت تامه، معلول ما یعنی حرکت به صورت یکجا و با همه اجزای خود موجود نگشته و از علت خویش تخلف و تخطی می‌کند؟ (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۶۶-۶۵؛ همو: ۱۳۹۳: ج ۲، ۳۰۴). در حالی که «ان الثبات من جهة ما هو ثابت لایکون عنه الا ثابت» (ابن سینا ۱۳۶۴: ۲۶۰).

فیلسوفان اسلامی گرچه دارای نظام‌های فلسفی گوناگونی هستند، لکن همه با پرسش و معضل مذکور مواجه بودند و در ارتباط علی متغیرات با علت یا علل ثابت و مفارق با چالش



تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۷۹

جدی دست و پنجه نرم می‌کردند و همین مواجهه مبارک، به تولید نظریات و تبیین‌های مختلفی منتهی شده است. این مقاله هدفش نه تکرار و گزارش آن راه‌حل‌ها و طی راه‌های طی شده، بلکه دسته‌بندی و تفکیک و تحلیل اجمالی آنها و ارائه ایده جدید بر مبنای اصول فلسفی خود ملاصدرا و پیروانش در این زمینه است.

## ۲. پیشینه پژوهش

در طول تاریخ فلسفه اسلامی در باب این موضوع به جهت اهمیتش، آثار و مقالات مختلفی چاپ و منتشر شده است و در هر کدام، به وجه یا جوهری از آن پرداخته شده است. در مقاله «نظری انتقادی بر راه حل معضل ربط ثابت و متغیر در نظریه حرکت جوهری»، پس از طرح مسئله، به تشریح و نقد دیدگاه مشهور ملاصدرا یعنی ذاتی انگاشتن حرکت برای وجود جوهری و بی‌نیازی آن از جعل پرداخته شده است و نویسنده، در نهایت، اظهار می‌کند که این راه‌حل نه تنها موضوع را حل نمی‌کند، بلکه به پیچیدگی آن هم می‌افزاید (جوارشکیان ۱۳۷۹). در مقاله «برون رفت از اشکال ربط سیال به ثابت از منظر ملاصدرا» به بررسی و نقد دو راه‌حل مشهور در این زمینه پرداخته شده است و نویسندگان در نهایت، این نظر را ابراز می‌کنند که اشیای مادی فی نفسه و در مقام ثبوت، ثابت و ساکن هستند؛ ولی در مقام اثبات و ذهن به-جهت عدم ادراک بعد چهارم، متحرک و سیال به نظر می‌رسند (محمدزاده، راستیان ۱۳۹۱). در مقاله‌ای دیگر تحت عنوان «رهیافتی نو در حل معضل ثابت به متغیر»، برخی از راه‌حل‌ها، طرح و بررسی شده و نویسنده در نقد نظر مشهور ملاصدرا، از اصل سنخیت بهره جسته و در نهایت، برای حل مشکل، صورت مسئله را پاک کرده و حرکت را نبود ثبات و امر عدمی انگاشته و در نتیجه، بی‌نیاز از علت دانسته و در عین حال، حرکت را به کل ماسوی الله تسری داده است (کمالی ۱۴۰۰). در مقاله «برون رفت نهایی حکمت متعالیه از چالش ارتباط متغیر با ثابت برپایه اندیشه استاد جوادی آملی»، به ارزیابی برخی از نظرات در این زمینه پرداخته شده و نظر و برداشت استاد جوادی آملی به عنوان نظر نهایی معرفی گشته و پرونده مسئله به این صورت مختومه اعلام شده است (سوری و همکاران ۱۴۰۱).

مقاله حاضر در طول مقالات و نظرات مذکور به احصاء و دسته‌بندی و تفکیک آرای مختلف فلسفی (نه عرفانی) در این زمینه پرداخته و پس از تقریر و تحلیل و نقد همه آنها، دیدگاهی جدید در این زمینه در چارچوب اصول حکمت متعالیه ارائه نموده است بدون اینکه ادعا نماید این نظر، نظر نهایی در این حوزه خواهد بود.

### ۳. آرای فیلسوفان اسلامی در ربط متغیر به ثابت

سخن این بود که انواعی از تغییرات و تجددات در عالم طبیعت رخ می‌دهد. در نگاه فیلسوفان مشائی مسلک، هم کون و فساد و تبدل صور در این عالم صورت می‌گیرد و هم تغییر از نوع استکمال و استحاله مطرح می‌شود (ابن سینا ۱۳۶۳: ۳۳۰-۳۲۹) و در قلمرو افلاک نیز حرکات دوری و اراده‌ها و اشواق نفوس فلکیه، دم به دم نو می‌شوند (ابن سینا ۱۳۶۳: ۳۸۷-۳۸۶). در حکمت متعالیه نیز حرکت به عمق موجودات عالم طبیعت راه یافته و مساوق آنها قلمداد می‌شود و در نتیجه، همه موجودات عالم طبیعت اعم از عنصری و اثیری و جوهری و عرضی در تجدد وجودی به سر می‌برند (ملاصدرا ۱۳۷۶: ۳۳۳). حال در ربط متغیر به ثابت در هر دو فلسفه، این پرسش مطرح بود که این متجددات، چگونه از موجود ثابت اعم از طبیعت عنصری و نفس فلکی ثابت یا عقل فعال یا رب النوع ثابت صادر می‌شوند؟ آرای زیر پاسخ‌های فلسفی قابل اعتنا و تأملی هستند که به این پرسش داده شده است.

### ۱.۳ ارجاع تغییرات و حرکات به طبیعت ثابت عنصری و نفس فلکی

فیلسوفان مشائی اسلامی گرچه به نظام دوبخشی هستی یعنی مجردات و عالم طبیعت معتقد بودند، لکن تلاش آنها با توجه به مبانی فلسفی و کیهان‌شناسی خاص بر این امر متمرکز بود که ماجرای ربط متغیر به ثابت را در همین بخش عالم طبیعت حل و فصل کنند و موضوع را به سمت ربط متجددات و عقول مفارق سوق ندهند. راه حل آنها - که یکی از تبیین‌های موجود در این زمینه است - این است که حرکات و تغییرات عرضی رایج در بخش عنصری عالم طبیعت به طبایع و ذوات اشیاء منتهی می‌شوند؛ لکن همان طبایع به گونه‌ای اسباب حرکت و تجدد می‌شوند که به ثبات ذاتی و جوهری آنها، آسیب و خللی وارد نشود. توضیح اجمالی این تبیین به این صورت است که اولاً علل قریب تغییر و حرکات عرضی همان طبایع اشیاء هستند. ثانیاً طبیعت نه علت فاعلی تام، بلکه علت ثابتی است که با انضمام نسبت‌های متجددِ قرب و بعد به مقصد یا حالات متجدد، علت اجزای متجددِ حرکت محسوب می‌شود یا با هریک از اجزای متجدد سلسله نسب و حالات، علت هریک از اجزای سلسله حرکت و بالعکس می‌شود بدون این که دور محالی لازم آید (ابن سینا ۱۳۶۴: ۲۴۲-۲۴۰؛ ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۶۶-۶۵). بنابراین طبیعت ذاتاً ثابت اما متحرک بالعرض (بهمنیار ۱۳۷۵: ۴۷۸)، تنها به عنوان جزئی از علت تامه، مبدأ حرکت می‌شود بدون این که خود دستخوش تغییر و حرکت گردد. پس معلول متغیر، با علت تامه متغیر، سروکار دارد نه مبدأ و طبیعت متغیر!

تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۸۱

از طرف دیگر، حوادث و متجددات عالم عنصری از بخش فلکی عالم طبیعت نیز متأثر هستند (فارابی ۱۳۷۱: ۱۴۷) و در واقع، حرکات دوری افلاک و تجدد اوضاع آنها، علل معده برای حوادث زمینی محسوب می‌شوند و خود حرکات دوری افلاک نیز از اراده‌ها و اشواق نفوس فلکی ناشی می‌شوند (فارابی ۱۳۷۱: ۱۴۳). بنابراین ذات و جوهر فلک در این ماجرا نیز دستخوش تغییر و حرکت نمی‌شود (فارابی ۱۳۷۱: ۱۵۰). تنها نفوس مشتاق فلکیه، از حیت تصورات و اشواق و اراده‌های متجدد، مبادی حرکات دوری هستند (ابن سینا ۱۳۶۴: ۲۶۲-۲۵۹). پس «حرکت فلکی از همان شوق تشبه به موجود اول از آن جهت که بالفعل است، صادر می‌شود» (ابن سینا ۱۳۶۳: ۳۹۰) و در واقع، موجود مفارق به عنوان علت غایی، فلک را به حرکت در می‌آورد «علی سبیل ما یحرک المؤمن به او المعشوق» (بهمنیار ۱۳۷۵: ۴۷۸).

در نقد نظر فوق می‌توان گفت که اولاً بخش مربوط به افلاک و حرکات دوری و نفوس فلکیه به جهت مبتنی بودن بر نظریه هیئت قدیم از اساس، منسوخ و منتفی گشته است. ثانیاً همان طور که ملاصدرا بارها در اثبات حرکت جوهری تاکید نموده است، پرسش در باب مبدأ و علت فاعلی تجدد همان نسبت‌ها و احوال و اراده‌های متجدد است نه امور مخصّص اجزای حرکت. بنابراین می‌توان گفت که «لا مخلص عن هذا الا بأن یذعن بأن الطبیعة جوهر سیال» (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۶۶).

### ۲.۳ حرکت توسطیه و قطعیه حلقه رابط متغیر و ثابت

یکی از راه‌حل‌های مطرح شده برای حل معضل ربط متغیر به ثابت همان حرکت توسطیه و قطعیه است. توضیح اجمالی مطلب این است که در بحث حرکت و نحوه وجود آن در خارج به صورت توسطیه یا قطعیه یا به هر دو صورت، نظرات مختلفی در تاریخ فلسفه اسلامی مطرح شده است. مشهور این است که منظور از حرکت توسطیه، متوسط بودن و «بینیت» متحرک در میان مبدأ و منتهاست به گونه‌ای که متحرک در هر «آن» در یک حدی به سر می‌برد که قبلاً و بعداً در آن حدّ فرضی نبوده است. این حالت برای متحرک، مادامی که میان مبدأ و منتهی در حرکت است، موجود و مستمر و تغییر ناپذیر است (فخررازی ۱۴۲۹ق: ج ۱، ۶۷۳؛ سبزواری ۱۴۱۳: ج ۲، ۶۷۸ حاشیه). «حالت متوسط و هنوز در راه بودن، حالتی وجودی است و این حالت برای شیء مادام که متحرک است، استمرار دارد و در این حالت یک‌نواخت و مستمر، تغییری رخ نمی‌دهد» (جوادی آملی ۱۳۹۳: ج ۱۱، ۲۴۲). پس «الحركة التوسطية امر بسیط قارّ فی نفسه غیر قارّ بحسب النسبة الی اجزاء المسافة و حدودها بالموافاة» (میرداماد ۱۳۸۵: ۳۷۱). حرکت

قطعیه نیز طبق تعریف مشهور همان است که در متن آن تجدد و حدود و زوال اجزاء نهفته است و محلّ زمان، و متصرّم و گذرا همچون زمان است (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۳۵-۳۴).

حال با توجه به سخنان فوق در خصوص حرکت توسطیه و قطعیه و با فرض تحقق هر دو نحو حرکت در خارج و با نظر به فاعلیت و راسمیت حرکت توسطیه برای قطعیه (میرداماد ۱۳۸۵: ۳۸۸)، این نظر مطرح شده است که حلالّ مشکل در این زمینه همان حرکت توسطیه است به گونه‌ای که «از حیث ذات ثابت به مبدأ ثابت، مستند است و از حیث نسب متعاقبه، حوادث بدان مستند هستند» (ملاصدرا ۱۳۹۳: ج ۲، ۳۰۴).

در نقد نظر فوق که در سیاق و مبنای حرکت فلکیه گفته شده است (همان: ۶۷۹-۶۷۷؛ حسن زاده آملی ۱۴۱۳ق: ج ۲، ۶۷۷)، می‌توان گفت که اولاً همان طور که گفته شد، با برچیده شدن نظریه فلکی، این نظر نیز از حیث مبنا مردود و منتفی می‌شود. ثانیاً گرچه در خصوص نفی یا اثبات حرکت توسطیه، آرای مختلفی وجود دارد، اما به تعبیر علامه طباطبائی می‌توان گفت که حرکت توسطیه و قطعیه، دو ملاحظه و اعتبار عقلی از وجود حرکت هستند (طباطبائی ۱۳۸۰: ج ۳، ۷۸۲) و وجود حرکت اعم از وجود عرضی و جوهری به جهت تجدد و تبدل ذاتی، از موجود ثابت صادر نمی‌شود و گرنه همان تخلف معلول از علت لازم می‌آید. در یک نگاه عمیق‌تر می‌توان گفت که اگر حرکت توسطیه واقعا در متن خارج، بسیط و برقرار است و در عین بساطت و ثبات و برقراری همچنان حرکت است! پس چگونه از این امر قارالذات، حرکت قطعیه متجدد در خارج حاصل می‌شود! پس آنچه در واقع رخ می‌دهد تغییر و حرکت و خروج تدریجی و حدود و زوال اجزا و مراتب است و تحقق چنین امری از موجود ثابت همچنان محل پرسش است.

### ۳.۳ جهت ثبات حرکت در نسبت با عالم دهر، تبیین کننده ربط متغیر به ثابت

راه‌حلّ دیگری که جهت حلّ معمای ربط متغیر به ثابت، طرح و بحث شده است و در آثار فیلسوفان مختلف نیز سخنی از آن به میان آمده است و قابل طرح در قلمرو فلکیات و عنصریات با تفسیر مشائی و صدرایی است، همان جنبه ثبات متجددات در مقایسه با موجودات مفارق و عالم دهر به تعبیر میرداماد است. این سخن که رگه‌هایی از آن در عبارت‌های ابن سینا نیز موجود است (ابن سینا ۱۴۰۴ق: ۲۹) به روایت میرداماد چنین است: موجود تدریجی و حرکت و متفرقات در گذر زمان، در مقایسه با زمانیات، متجدد و گذرا و بیقرارند؛ لکن همین امور در نسبت با عالم دهر، قارّ و متصل و ثابت‌اند. بنابراین این قبیل امور

تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۸۳

از حیث ثبات با مفارقات ثابت در ارتباط هستند و از حیث سیلان و تغییر با متجددات و حوادث مرتبط‌اند (میرداماد ۱۳۶۷: ۳۰۲؛ ۱۳۸۵: ۴۴۰). عین سخن میرداماد در خصوص دو جنبه مذکور چنین است:

«لست اقول انّ له وجودین: أحدهما تدریجی و الآخر بمعزل عن التدریج و الدفعة الزمانیة، و لکنی اقول: انّ ذلك الوجود بعینه له اعتباران یترتب علیهما الحکمان» (۱۳۸۵: ۴۴۱).

بر اهل تامل پوشیده نیست که گرچه نظر مذکور در بافت و بستر نظام فلسفی غیر مبتنی بر تشکیک وجود و حرکت جوهری طرح شده است، لکن همین نظر، گاهی به گونه‌ای تقریر می‌شود که گویی در نظام فلسفی مبتنی بر تجدد جملگی وجودات عالم طبیعت (حرکت جوهری) نیز قابل طرح است. گفته می‌شود که تغییرات و تعاقبات متجدد از حیث مقایسه با همدیگر متجدد و متغیر هستند؛ لکن در نسبت و مقایسه با موجود مجرد چنین نیستند (فیض ۱۳۷۵: ۹۴؛ مطهری ۱۳۶۹: ج ۱، ۳۱۷؛ همو ۱۳۷۵: ج ۳، ۱۴۴).

در نقد این نظر نیز می‌توان گفت که اولاً طبق این رای، ثبات و تجدد، یک امر نسبی و مقایسه‌ای محسوب می‌شود؛ در حالی که این دو، نه امر اضافی بلکه ناظر به قارّ و بیقراری اجزاء یک چیز در متن خارج هستند به گونه‌ای که اجزای حرکت، ذاتاً جمع نمی‌شوند نه در مقایسه با امر دیگر (جوادی آملی ۱۳۹۳: ج ۱۱، ۳۴۸). ثانیاً سخن در اینجا در باب نحوه صدور یک موجود مشخص و متجدد، از یک موجود مشخص و ثابت یعنی عقل فعال یا رب النوع است نه مقایسه کلی دو قلمرو هستی! پرسش این است که چگونه با وجود ثبات و تجدد علت و فاعل مشخص، معلولش، متجدد و حادث و فانی می‌شود!

### ۴.۳ وجه الهی و وجه خلقی عالم طبیعت

یکی از نظراتی که در خصوص ربط متغیر به ثابت در فلسفه اسلامی به ویژه در آثار ملاصدرا بارها تکرار شده است، همان دو وجهی انگاشتن عالم طبیعت و موجودات متغیر است. این نظر از حیث تعیین مصداق «دو وجه» در این زمینه، به دو صورت قابل تقریر است. براساس تقریر نخست، عالم طبیعت دارای دو وجه الهی و عقلی، و خلقی و مادی هستند. وجه عقلی و عنداللهی این موجودات، در وعای دیگر یعنی علم خدا، موجود و ثابت است و وجه خلقی آنها به بعد طبیعی و مادی و دنیوی آنها مربوط می‌شود که در تجدد و تغییر مداوم به سر می‌برد و همین وجه خلقی، ظلّ و مثال و شبح آن جنبه و اصل الهی محسوب می‌شود. ترجمه برخی از عبارات‌های ملاصدرا در تشریح این مدعا چنین است:

هر طبیعت جسمانی، حقیقتی در نزد خدا دارد و در علم خدا، موجود است. آن طبیعت از حیث حقیقت عقلی‌اش، نیازمند ماده و استعداد و حرکت یا زمان نیست... همان طبیعت، شئون وجودی دیگری دارد که به تدریج با وصف اتصال حادث می‌شوند. این طبیعت از حیث وحدت اتصالی، لازمه وحدت عقلی موجود در علم خداست؛ ولی اگر به تکثر شئون متعاقبه آن نظر کنی، هر کدام را در زمان و هنگامی می‌یابی (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۱۲۸-۱۲۷؛ همو: ج ۵، ۲۰۲).

هر جوهر جسمانی، طبیعت سیال و متجددی دارد و همین جوهر، یک امر ثابت و مستمری هم دارد که نسبت آن امر ثابت و باقی به طبیعت متجدد، نسبت روح به جسد است... آن صورت طبیعی از حیث وجود مادی وضعی زمانی، در تجدد ذاتی به سر می‌برد؛ لکن از حیث وجود عقلی و صورت مفارق افلاطونی، همواره در علم خدا باقی است (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۱۰۵-۱۰۴).

در نقد این تقریر گفته می‌شود که معنای تفسیر فوق این است که صورت و حقیقت و اصل و وجه موجود مادی و متجدد در علم ذاتی خدا یا صور ارتسامی یا اعیان ثابته یا مثل افلاطونی یا به طور کلی در علل مفارق موجود است و طبایع متجدد نیز ظهورات و شئون و اضلال و اشباح همان اصول ثابت هستند. حال مسأله این است که گر چه این سخن در جای خود صادق و موجه است؛ اما معضل ربط متغیر به ثابت و پرسش از نحوه بروز و صدور معلول متجدد از علت ثابت همچنان باقی است! (مطهری ۱۳۷۵: ج ۳، ۱۴۰؛ پاورقی؛ جوادی آملی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۳۶۹، ۳۴۷). پرسش این است که چگونه از آن وجه ثابت در علم خدا، این معلول متغیر به وجود می‌آید و با وجود ثبات علت، متغیر می‌شود؟

تقریر دوم مدعای مذکور به گونه‌ای تشریح می‌شود که گویی، دو جنبه و وجه مذکور به دو حیثیت واقعی شیء مادی و متجدد مربوط می‌شود، گویی یک چیز متجدد، در متن و هویت خویش، دارای دو جنبه و لایه باطنی و ظاهری، و ملکوتی و ناسوتی، و «یلی الخلقی و یلی الربی»، و وجه امری غیر تدریجی و وجه خلقی تدریجی است و از حیث جنبه و چهره باطنی و ثبات با ثباتات مرتبط است (مطهری ۱۳۷۵: ج ۳، ۱۴۱؛ جوادی آملی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۳۶۹-۳۶۸).

در نقد تقریر دوم نیز همان اشکال قبلی یعنی ماجرای ربط و فاعلیت باطن و لایه ثابت بر وجه و چهره ظاهری متغیر همچنان پابرجاست! (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۳۶۹، ۳۵۶، ۳۴۷) و این پرسش همچنان خودنمایی می‌کند که چگونه از وجه ثابت یک چیز در درون خودش، وجه

تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۸۵

متغیر آن صادر می‌شود و با وجود ثبات وجه باطنی، وجه ظاهری، متجدد و حادث و فانی می‌گردد؟

### ۵.۳ ثبات حرکت در تجددش، واسطه ربط متغیر به ثابت

یکی از راه‌حل‌هایی که برای گره‌گشایی از معضل ربط متغیر به ثابت طرح می‌شود، همان ثبات تجدد و حرکت است. براساس این تلقی، تجدد و حرکت که طبق حرکت جوهری همان وجود طبیعت است، در تغییرش ثبات دارد «والمتغیر ثابت فی تعیره» (طباطبائی، بی‌تا: ۱۴۲؛ همو ۱۳۸۰: ج ۴، ۹۶۲-۹۶۰) «ولیس بمتغیر فی تعیره» (طباطبائی ۱۳۶۸: ج ۳، ۷۷). «مثلا حرکت ماه در حرکتش ثابت است» (فیاضی ۱۳۸۰: ج ۴، ۹۶۲). بنابراین می‌توان گفت که متحرک، از حیث همین ثبات تجددش با موجود مفارق ثابت در ارتباط است و از حیث اجزای متغیرش با متجددات، مرتبط است (آشتیانی ۱۳۷۵: ۱۶۴). به بیان دیگر تجدد طبیعت همان ثبات آن است و همین طبیعت از حیث ثباتش با موجود مفارق مرتبط است و از آن جهت که در تجدد است با متغیرات در ارتباط است (فیض کاشانی ۱۳۷۵: ۸۷).

در نقد این دیدگاه نیز می‌توان گفت که منظور از «ثبات» در نحوه بیان فوق، یک چیز عینی جدا از تجدد نیست تا جعلی جدا بدان تعلق گیرد؛ بلکه همان دوام و استمرار حرکت است و در تحلیل نهایی، از ادامه حرکت انتزاع می‌شود (جلوه ۱۳۷۵: ۱۱۹).

### ۶.۳ ارجاع تجدد معلول متغیر به اقتضای قابل

مسلك دیگری که در ماجرای ربط متغیر به ثابت اتخاذ شده است، همان ربط وجود معلول متجدد به علت ثابت و ارجاع تجدد به اقتضای قابل است. براساس این مسلك که با عبارت - های گوناگون بیان شده است، برخی معلول‌ها گرچه حرکت و تجدد در حریم ذات و ماهیت آنها مندرج نیست، لکن از حیث نحوه وجود به جهت نقص و آمیختگی با قصورات ناشی از دوری از منبع هستی، هویت تدریجی دارند (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۱۳۱) و این حصول تدریجیِ اتصالی، کل هویت و سرمایه و هستی آنهاست. بنابراین آنچه از علت ثابت و مفیض، صادر و ناشی می‌شود نه تجدد اینها، بلکه وجود اینهاست و تدریج و تجدد، اقتضای قابل است. پس، «التجدد راجع الی اقتضاء القابل اقتضاء قابلیها لا الی الفاعل حتی یلزم تجدد الفاعل» (جلوه ۱۳۷۵: ۱۱۹). سخن یکی از محققان معاصر - که بر هویت تدریجی حرکت و وجودهای

متجدد تاکید می‌کند و گویی تدریج را اقتضای نحوه چنین وجودی قلمداد می‌کند و از این جهت به نظر می‌رسد موید نظر مذکور است - چنین است:

آنچه به نظر قاصر در حلّ این معضل می‌رسد، این است که گفته شود حرکت، مرکب از اجزای حقیقی نیست و وجودش صرفاً یک وجود سیالی است که اجزای مفروض آن در خارج، دفعتاً حاصل نمی‌شود و گرنه حرکت، حرکت نمی‌شود. هذا خلف. پس جاعل ثابت، چیزی را خلق می‌کند که وجودش تدریجی و سیالی است که همه کمالات تدریجی و طولی آن، قابل تحقق به صورت دفعی و یکجا نیستند (فیاضی ۱۳۸۰: ج ۴، ۱۲۴۵-۱۲۴۴).

این راه حلّ هم که به نظر برخی از بزرگان فلسفه، از آن، «بوی تحقیق استشمام می‌شود» (جوادی آملی ۱۳۹۳: ج ۱۴، ۳۴۱)، آبستن اشکالاتی است. اولاً قابل و ماهیت در این ماجرا، اموری جدا و مقدم بر وجود مفاض نیستند تا از اقتضای آنها سخنی گفته شود؛ بلکه همه این امور، از همان وجود متصرّم و فرّار انتزاع می‌شوند. ثانیاً براساس همین تحلیل مبتنی بر اصالت و تشکیک وجود، گره و پرسش ماجرای ربط متغیر به ثابت همچنان باقی است و باز به این صورت مطرح می‌شود که چرا این وجود متصرّم، با وجود ثبات علتش، متجدد است و جزئی و مرتبه ای زائل می‌شود و جزء و مرتبه دیگر حادث می‌گردد! به بیان دیگر سخن و اشکال اصلی این نبود که چرا این نحوه وجود، جمعی الاجزاء نیست و وجود و حضور جمعی ندارد؛ بلکه سخن این بود که چرا با وجود ثبات علت تامه، جزء و حظّی از معلول زایل می‌شود و از علت خود تخلف می‌نماید؟

### ۷.۳ حرکت لازمه وجود جوهری و بی‌نیاز از جعل

نظر دیگری که در باب مسئله ربط متغیر به ثابت در حکمت متعالیه و بر مبنای حرکت جوهری مطرح و شایع و مشهور شده است، همان ذاتی انگاشتن حرکت برای همه وجودهای عرضی و جوهری مادی و جسمانی و معلّل ندانستن امر ذاتی است. این نظر که نظر مشهور در حکمت متعالیه است و در اغلب کتاب‌ها نیز با بیان‌های مختلف تکرار می‌شود، بر این نکته تاکید می‌کند که طبق نظریه حرکت جوهری، حرکت به حاقّ و متن وجودهای جوهری (طباطبائی ۱۳۶۸: ج ۳، ۶۹) راه می‌یابد و در واقع، متحرک و حرکت و زمان موجود به یک وجود هستند و حرکت از عوارض تحلیلی وجود جسمانی محسوب می‌شود (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۶۱).



تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۸۷

پس حرکت و تجدد، ذاتی هویت موجودات مادی و طبیعی است (سبزوازی ۱۴۱۳ق: ج ۴، ۲۹۳) و در واقع «ذاتی هویت وجود اشیاء طبیعی است» (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۴، ۲۱۰) و از آنجا که ذاتی و لازم و عارض تحلیلی وجود خارجی، بی‌نیاز از جعل جداگانه‌ای است (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۶۱)، پس می‌توان گفت که فاعل و موجد، وجود متحرک را جعل می‌کند نه تجدد آن را. چنین وجودی «له فاعل محرک بمعنی موجد نفس ذاته المتجددة لا بمعنی جاعل حرکت» (همو: ۳۹). «پس حرکت آفریدنی ثانوی نیست بلکه آفریدن وجود طبیعی است که نفس حرکت است» (حسن زاده، بی‌تا: ۱۴۳). سخن مختصر و دقیق مرحوم علامه طباطبائی در این زمینه چنین است:

«فایجاد هذا الجوهر، ایجاد بعینه للمتجدد و ایجاد للمتجدد، ایجاد لهذا الجوهر لا ایجاد جوهر لیصیر متجددا فافهم» (طباطبائی ۱۳۸۰: ج ۳، ۸۰۸).

رویکرد مذکور گرچه ظاهراً موفق به نظر می‌رسد و در کتب و مقالات متعدد، نظر نهایی عنوان می‌شود؛ لکن تأمل و تعمق در آن نشان می‌دهد که آن معضل دیرینه، به دست این مفتاح حکمت متعالیه نیز باز و حل نمی‌گردد و باب بحث و ژرف‌نگری همچنان مفتوح است. در نقد این نظر نیز می‌توان گفت که گرچه طبق این نگاه، جعل و آفرینش به حرکت و تجدد تعلق نمی‌گیرد و صرفاً وجود متجدد آفریده می‌شود، لکن باز در متن واقع، با معلول و مجعولی مواجه هستیم که هویت تجددی و نوشوندگی دارد و با وجود ثبات موجدش، هویتاً در تجدد ذاتی و نوشوندگی به سر می‌برد و دم به دم حادث و فانی می‌شود و در این معرکه است که باز، چهره آن اشکال سهمگین نمایان می‌شود. بنابراین در مواجهه با این مسلک نیز سخن را به منشأ انتزاع حرکت در وجود جوهری و صورت جسمانی که عین حدوث و تجدد است، می‌بریم (مطهری ۱۳۶۹: ج ۱، ۲۷۸).

«علت تامه به هنگام جعل هویت صورت در حقیقت، سیلان و یا حدوث را جعل می‌کند و با مجعول بودن سیلان و یا حدوث، مشکل دیگر بار، باز می‌گردد» (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۴، ۳۰۳-۳۰۲).

به نظر می‌رسد خود ملاصدرا نیز با لحاظ اشکال مذکور، راه‌های مختلفی را در میان گذاشته است. گاهی از وجه الهی و عقلی موجودات متغیر، و گاهی از ثبات تجدد، و گاهی دیگر از سریان ثبات در پیکره همه موجودات سخن گفته است.

### ۸.۳ ثبات فراگیر، مصحح ربط متغیرات به ثابت

صدرالمتألهین در برخی از آثار و تعابیرش به ویژه فصل بیست و یکم مرحله چهارم کتاب *الأسفار* به گونه‌ای سخن می‌گوید که رایحه نظریه جدید از آن استشمام می‌شود. گرچه همین سخن و تعابیر ملاصدرا خود ظرفیت استنباط‌ها و تفاسیر مختلف و در نتیجه، قابل ارجاع به یکی از نظرات پیش‌گفته را دارد، لکن یکی از این برداشت‌ها که با مبانی حکمت متعالیه نیز سازگار است و مورد تأکید حکیم متأله معاصر یعنی استاد جوادی آملی در کتاب کبیر رحیق مختوم قرار گرفته است، همان فراگیری ثبات همچون وجود در کل پهنه هستی، و تحویل مسئله ربط «متغیر به ثابت» به «ربط ثابت با ثابت» است. توضیح این دیدگاه ظریف - که باریک‌تر از مو هست و کمترین بی‌دقتی، آن را به یکی از آرای قبلی ملحق می‌کند - این است که اولاً بر مبنای اصالت و بساطت و تشکیک وجود، همه کمالات وجودی نظیر علم و حیات، عین و مساوق وجود، و همچون وجود، دارای مراتب هستند و هر چیزی (حتی هیولای اولی) که بهره‌ای از وجود دارد، متناسب با حظ وجودی خود از آن کمال برخوردار است (ملاصدرا ۱۳۸۲: ۱۳۵-۱۳۶؛ همو ۱۳۶۸: ج ۶، ۱۱۷، ۳۴۰). ثانیاً بر مبنای تشکیک وجود، تقسیمات هستی، رنگ نسبی به خود گرفته و اختلاف اقسام نه اختلاف نوعی و تباینی، بلکه به‌گونه‌ای خواهد بود که قابل ارجاع و تحویل به همدیگر باشند؛ مثل تقسیم وجود به ذهنی و خارجی، و بالقوه و بالفعل (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۲۹۴). پرواضح است که وجود ذهنی در مقایسه با وجود خارجی دارای آثار خاص، ذهنی و بدون آن آثار است و گرنه، خود نیز موجود و دارای آثار ویژه خود است (خارجیت مطلقه). وجود بالقوه نیز در مقایسه با وجود بالفعل، عین قوه و استعداد محسوب می‌شود و گرنه خود نیز به‌جهت موجود بودن، از فعلیت برخوردار است (فعلیت کلیه). بنابراین اقسام این تقسیمات نه طارد همدیگر، بلکه قابل ارجاع به یکدیگر هستند و هر کدام از جهتی شامل قسم دیگر نیز می‌شود (مطهری ۱۳۶۹: ج ۱، ۳۱۵). سر مطلب این است که «با وحدت تشکیکی وجود، همه تقسیمها و اقسام آن به مراتب وجود (بدون تباین) باز می‌گردد» (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۲۷۷).

حال با توجه به نکات و مبانی مذکور می‌توان گفت که: (۱) همه کمالات هستی مثل علم و حیات، در کل پیکره هستی، جاری و ساری هستند. (۲) احکامی که به وجود بماهو وجود راجع و مربوط هستند، باز به کل مراتب هستی، قابل اطلاق هستند؛ مثل مفهوم اصالت و وحدت و شیئیت (آقاعلی حکیم ۱۳۷۶: ۷۲). (۳) مفاهیمی که از مراتب عالیه انتزاع شوند، به مراتب متوسطه و دانه نیز صادق خواهند بود. (۴) احکام و مفاهیمی که از وجود مراتب

تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۸۹

متوسطه و دانه انتزاع شوند، به حقیقت و رقیقت به مراتب بالاتر نیز صدق خواهند کرد؛ (5) لکن مفاهیم ناظر به خصوصیت و محدودیت مرتبه یعنی مفهوم منافقی مثل ظالم و جاهل تنها به آن مرتبه، صادق و منحصر خواهند شد (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۳۶۷-۳۶۶).

دقت و تامل در مفهوم ثبات (نه سکون که عدم ملکه حرکت است) نیز نشان می‌دهد که این مفهوم نیز به جهت انتزاع از مراتب عالیه وجود، کمال و امر وجودی محسوب می‌شود و در نتیجه، به همه مراتب هستی، متناسب با درجات آنها صادق است و همه موجودات حتی موجودات طبیعی و متغیر نیز از آن برخوردارند (جوادی ۱۳۹۳، ج ۱۲، ۲۸۷، ۳۶۸-۳۶۷).

بنابراین عالم طبیعت نیز به جهت موجود بودن، از فعلیت و ثبات ضعیف برخوردار است (همان، 294) و ثبوت و استقرار آن نیز همان وحدت و وجود اتصالی است (همان، ۲۸۰، ۳۶۸). حال، می‌توان گفت که موجود و طبیعت متغیر از همین جهت ثابت با جاعل ثابت خود در ارتباط است و جاعل، ثبات و فعلیت را بدان افاضه می‌کند (همان، ۲۸۷). پس حکمت متعالیه «مشکل ربط ثابت و سیال را از طریق تعمیم تشکیکی ثبات به موجود سیال حل می‌کند» (همان، ۳۲۴) و طبیعت «از آن جهت که ثابت است، به مبدأ ثابت مرتبط می‌شود... و از جهت تجدد، مبدأ امور متجدد می‌گردد» (همان، ۲۸۹). بنابراین «لکل شیء ثبات ما و فعلیه ما و انما الفائض من الجاعل نحو ثباته و فعلیته» (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۶۸).

نکته مهم و مورد تأکیدی که این نظر را از نظرهای مشابه قبلی متمایز می‌کند، این است که چهره ثابت در اینجا، امری جدا از چهره متحرک نیست تا پرسش از رابطه این دو چهره با همدیگر در درون متحرک، دوباره خودنمایی کند (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۲۸۰)؛ بلکه طبیعت، ثباتش همان تجدد یعنی وجودش عین سیلان است (همان، ۲۸۸).

طرفداران نظریه فوق، آن را لازمه تحقیق و ژرف‌نگری فلسفی، و کافی برای اقناع عقلی و علمی قلمداد می‌کنند و بر این نکته اشاره می‌نمایند که گاهی براساس استدلال‌های عقلی و علمی، اقناع عقلی حاصل می‌شود؛ لکن اقناع روانشناختی به دست نمی‌آید و این مطلب اثبات شده با اصول مذکور، اما مغفول به جهت محدودیت و زمانمندی ما، نیز چنین است (همان، ۲۸۰، ۲۷۸، ۳۶۷).

در بررسی و ارزیابی دیدگاه فوق می‌توان گفت که اولاً مفهوم ثبات مثل مفهوم علم و حیات، حاکی از کمال وجودی نیست تا از عینیت آن با وجود و سریش با سریان وجود سخن گفت؛ بلکه مفهوم انتزاعی و معقول ثانی همچون مفهوم مجرد و سرمدی است که حاکی از تغییرناپذیری یک موجود است. ثانیاً درست است که اگر مفهومی از وجود چیزی بما هو

وجود انتزاع شود و بر آن صادق باشد، قابل اطلاق به همه وجودات خواهد بود و برپایه تشکیک وجود نیز تقسیمات وجود نسبی می‌شوند؛ لکن در باب مدعای اطلاق مفاهیم منتزاع از مراتب عالیه به همه مراتب متوسط و دانی، جای تامل وجود دارد. برخی مفاهیم مثل مفهوم مجرد و سرمدی (ازلی و ابدی) هستند که ویژه مراتب عالیه وجود به جهت خصوصیات آن مراتب هستند و به همین سبب، قابل اطلاق به موجودات زمانی متجدد و فانی نیستند. ثالثاً گرچه تلاش می‌شود دیدگاه فوق به گونه‌ای تفسیر شود تا به یکی از آرای قبلی ارجاع و تحویل نشود و از ثنویت وجه ثبات و تغییر در متن موجود و طبیعت متجدد مصون بماند و بر یک چهره وجودی بودنشان یعنی ثبات در عین تغییر تاکید گردد (همان، ۳۶۹)، لکن در مقام تحقیق و بررسی موشکافانه یک مورد خاص و مشخص، باز اشکال ربط متغیر به ثابت خود را نشان می‌دهد.

توضیح مطلب این است که هر موجودی در خارج، متعین و مشخص به وجودش است و اگر این موجود در مقام واقع، متجدد باشد، معنایش است که دم به دم نو می‌شود و در بستر زمان شناور است و بین گذشته و آینده آن، جمعیتی در میان نیست. حال سخن این است که چرا با وجود ثبات علت، این موجود مشخص، دچار تبدل و تحوّل وجودی گشته و مدام چهره و رنگ عوض می‌کند و «حضور جمعی و شعوری» ندارد (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۸، ۶۹، ۷۳) و در پرتو همین تحوّل وجودی، چیزی جدید و هویتی نو می‌شود؟ اگر گفته شود علت فاعلی و ثابت، تنها ثبات آن را جعل می‌کند، این پرسش مطرح خواهد شد که منظور از وجه ثبات آن دقیقاً چیست؟ اگر در پاسخ همان‌طور که خود ملاصدرا اشاره کرده است، گفته شود که منظور همان «ثبات تجدد» است (همان، ج ۳، ۶۸)؛ این پاسخ به یکی از اقوال قبلی ارجاع می‌شود. لکن اگر گفته شود این ثبات همان وحدت اتصالی طبیعت سیال است (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۲۸۰ و ۳۶۸)، در پاسخ می‌توان گفت که وحدت اتصالی هم از یک وجود شخصی متصرّم در خارج انتزاع می‌شود و در هر حال، آن وجود شخصی با وجود ثبات فاعل و مفیضش، متحوّل و متطورّ می‌گردد!

#### ۴. رای مختار و ابتکاری

راه‌حلی که با ملاحظه نظرات قبلی و مبانی فلسفی حکمت متعالیه در چارچوب حرکت جوهری به ذهن و نظر می‌رسد و نیازی به طی راه‌های پیچیده هم ندارد، به این صورت است که حرکت جوهری در تحلیل نهایی به تحوّل و اشتداد و تروّح وجودی برمی‌گردد (ملاصدرا

تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۹۱

۱۳۹۳: ج ۴، ۲۷۶؛ خواه اشتداد را به معنای عام خروج از قوه به فعل بدانیم و خواه به معنای خاص اشدت و اکمالت فعلیت لاحق نسبت به فعلیت سابق در نظر بگیریم (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳، ۸۶؛ فیاضی ۱۳۸۰: ج ۳، ۸۱۰). باز این تحوّل و تکامل وجودی در یک نگاه عمیق‌تر نه به صورت خلع و لبس و نه به صورت لبس بعد لبس و تراکم صورت‌ها و فعلیت‌ها، بلکه به صورت شکوفایی و لطف و نشر و اجمال و تفصیل و رقیقت و حقیقت روی می‌دهد (جوادی ۱۳۹۳: ج ۱۲، ۱۸۱؛ همان، ج ۱۳، ۱۲۹). پس در متن تحوّل و شکوفایی وجودی، تشکیک و تفاضل نهفته است (سبزواری ۱۴۱۳: ج ۴، ۲۹۰ حاشیه؛ طباطبائی ۱۳۶۸: ج ۳، ۸۱).

بنابراین در ماجرای حرکت جوهری، یک وجود واحد متصل و در حال تکامل و ترویج در میان است و در این فرایند، آنچه رخ می‌دهد همان شکوفایی و تفصیل و حقیقت شدن همان وجود ناقص و مجمل و رقیقه است و تنها نقص‌ها در این جریان، زائل می‌گردند نه کمالات.

حال با توجه به مباحث پیش‌گفته در حل معمای ربط متغیر به ثابت می‌توان گفت که همان‌طور که قبلاً نیز گفته شد، مسئله مذکور حاوی دو نوع تخلف معلول از علت بود: 1- چرا با وجود ثبات و حضور علت، جزئی و مرتبه‌ای از معلول، معدوم می‌گردد و در نتیجه، تخلف از علت صورت می‌گیرد؟ 2- چرا با وجود علت ثابت و حاضر، معلول بتمامه با اجزاء و مراتب بعدیش حاصل نمی‌شود و در نتیجه، از علت خود تخلف می‌نماید؟

در پاسخ به بخش اول - که مهمترین و اصلی‌ترین اشکال در این زمینه است - می‌توان گفت که معلول متجدد و وجود اشتدادی که از علت ثابت، انشاء و افاضه می‌شود در ببحوجه تکامل، کمالی را از دست نمی‌دهد تا تخلفی از علت صورت گیرد! آنچه در این فرایند، فانی می‌شود نه کمال وجودی، بلکه نقص و ضعف است که نفی و زوال آن نیز به ثبوت بر می‌گردد؛ چرا که آنچه زایل می‌شود طیق تصریح خود ملاصدرا، همان امر عدمی است و روشن است که لازمه سلب امر عدمی، همان اثبات و تحقق امر کمالی است مثل سلب جهل که مستلزم ثبوت کمال یعنی علم است. توضیح مطلب این است که در ماجرای حرکت جوهری و اشتداد وجودی، همان‌طور که گفته شد و تنها برخی از عبارات‌های صریح اهل حکمت متعالیه در این زمینه نقل گردید، پیوسته به قوت و شدت و سعه وجودی موجود متحرک افزوده می‌شود و وجود و مرتبه قبلی در پرتو همین حرکت، شکوفا و فربه‌تر می‌گردد و در این فرایند، نه چیزی از مقومات آن از بین می‌رود و نه چیزی از وجود و هویتش زایل می‌گردد (ملاصدرا 1368: ج 3، 328). آنچه در این فرایند از بین می‌رود همان محدودیت و ضیق و نقص وجودی آن است « کالصبی اذا صار رجلاً لم یزل منه شیء الا ما هو امر عدمی » (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۳،

۳۲۷). بنابراین وجود متحرک در این شکوفایی مستمر و متصل، کمال و فعلیتی را فاقد نمی‌شود تا از تخلف معلول از علت و زوال جزئی از آن با وجود ثبات علت سوال نمود. پاسخ به بخش دوم (سؤال دوم)، همان طور که دیگران هم گفته‌اند چندان مشکل نیست؛ زیرا در پاسخ می‌توان گفت که شرط تحقق مرتبه و جزء بعدی، تحقق جزء و مرتبه قبلی است. بنابراین عدم تحقق اجزاء و مراتب بعدی در ظرف تحقق مرتبه نخست، نه مصداق تخلف معلول از علت، بلکه به-جهت عدم تحقق شرط و علت اعدادی آن (و در واقع عدم علت تامه‌اش) است! پس اینجا نیز تخلف معلول از علت تامه صورت نگرفته است (جلوه ۳۷۵: ۱۱۹).

پس در فرایند حرکت جوهری، یک وجود مسافر و در حال تکاملی هست که به جهت نیاز و تقاضای جبلی، از ناحیه وجودی ثابت، مکون، محول و مکمل از باب افضال و افاضه با نعت و وصف تداوم و اتصال، تغذیه و فربه می‌گردد (ملاصدرا ۱۳۶۸: ج ۶، ۴۴؛ همان، ج ۳، ۱۱۳، ۶۶) بدون این که کمالی از دست دهد و تخلفی صورت گیرد.

## ۵. نتیجه گیری

تامل در مباحث پیش گفته نشان می‌دهد که مسئله ربط متغیر به ثابت در چارچوب مبانی و جهان بینی فلسفه اسلامی به ویژه قانون علیت و لوازم آن طرح شده است و فیلسوفان اسلامی برای حل آن چالش سترگ در چارچوب اصول و ساختار فلسفی خود، تلاش‌های فراوانی نموده و آرای متنوعی عرضه نموده‌اند. همان طور که گفته شد، این راه‌حل‌ها عمدتاً با پرسش-هایی مواجه گشته‌اند. برخی از این پرسش‌ها به مبانی طبیعیاتی این فیلسوفان متوجه است و برخی دیگر به ساختار و محتوای طریق ارائه شده، معطوف و ناظر است.

خود ملاصدرا هم گرچه، عمدتاً یک رای او مشهور و رایج شده است؛ لکن سیر و تأمل در آثار و عبارتهای ایشان نیز نشان می‌دهد که آرای مختلفی در آثار ایشان در این زمینه وجود دارد و چنین نیست که نظریه واحد و تثبیت شده‌ای در فلسفه ایشان برای حل این معضل ارائه شده باشد. در باب شارحان و پیروان حکمت متعالیه نیز داستان به همین صورت است؛ حتی گاهی دیده می‌شود که در باب یک متن ملاصدرا در این زمینه به جهت ذوجوه بودن، تفسیرها و برداشت‌های مختلف وجود دارد.

واقعیت این است که حرکت جوهری در نهایت به تحوّل وجود طبیعی و جوهری و شکوفایی آن برمی‌گردد. پرواضح است که چنین نیست که این وجود مستکمل، خود منخرج خود از قوه به فعل و مکمل خویش باشد؛ بلکه همواره یک مفیض و مکملی بالاسر خود دارد

تحلیل مسئله ربط متغیر به ثابت و راه‌حلی دیگر در این باب (منصور ایمانپور) ۹۳

که به صورت مداوم و مستمر، صور و امثالی را بدان افاضه و افضال می‌کند و مدام کاستی‌های آن را جبران و وجودش را ارتقاء می‌دهد. در این استفاضه و افاضه غیرمنقطع، آنچه به معلول متجدد مربوط می‌شود، همان مجعولیت وجود و استکمال و ارتقای وجودی و شکوفایی ذاتی است. در این فرایند و جعل و اشتداد، نه جزء و مرتبه و کمالی از آن، زائل و معدوم می‌شود تا تخلف معلول از علت رخ دهد و نه آن علت مفیض برای اجزاء و مراتب بعدی، علت مطلقه و بدون قید و شرط است، تا نبود آنها در ظرف جزء و مرتبه نخست، تخلف معلول از علت تامه به حساب آید. این راه حل، گرچه مبانی‌اش در حکمت متعالیه موجود و گسترده است؛ لکن تأمل در آن اصول و استنباط این راه‌حل و صورت‌بندی آن، ابتکاری است که نصیب این مقاله شده است.

## کتاب‌نامه

- آشتیانی، سیدجلال الدین (۱۳۷۵)، *مقدمه بر: اصول المعارف*. قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- ابن سینا، ابوعلی (۱۳۶۴)، *النجات*. تهران: مرتضوی.
- ابن سینا، ابوعلی (۱۳۶۳)، *الالهیات*، تهران: انتشارات ناصر خسرو.
- ابن سینا، ابوعلی (۱۴۰۴ق)، *التعلیقات*، قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- بهمینار (۱۳۷۵)، *التحصیل*، تهران: دانشگاه تهران.
- جوادی آملی، عبدالله (۱۳۹۳)، *رحیق مخنوم*، ج ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴، قم: مرکز نشر اسراء.
- جوارشکیان، عباس (۱۳۷۹)، *نظری انتقادی بر راه حل معضل ربط ثابت و متغیر در نظریه حرکت جوهری*، اندیشه دینی، شماره ۲-۱.
- حسن زاده آملی، حسن (بی‌تا)، *گشتی در حرکت*، تهران: مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- حسن زاده آملی، حسن (۱۴۱۳ق)، *تعلیقه بر: شرح المنظومه*، ج ۲، تهران: نشر ناب.
- رازی، فخرالدین (۱۴۲۹ق)، *المباحث المشرقیة*، ج ۱، قم: ذوی القربی.
- سبزواری، ملاهادی (۱۴۲۲ق)، *شرح المنظومه*، ج ۴، قم: نشر ناب.
- سوری، روح الله و همکاران (۱۴۰۱)، *برون رفت نهایی حکمت متعالیه از چالش ارتباط متغیر با ثابت برپایه اندیشه استاد جوادی آملی*، اندیشه دینی، شماره ۸۲.
- صدرالدین الشیرازی، محمد (۱۳۹۳)، *شرح الهدایة*، ج ۲، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا.
- صدرالدین الشیرازی، محمد (۱۳۶۸)، *الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الاربعة*، ج ۳، ۴، ۵، ۶، ۸، قم: مکتبته المصطفوی.

۹۴ حکمت معاصر، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۲

- صدرالدین الشیرازی، محمد (۱۳۷۶)، *المشاعر در: شرح رساله المشاعر*، تهران: انتشارات حکمت.
- صدرالدین الشیرازی، محمد (۱۳۸۲)، *الشواهد الربوبیه*، قم: بوستان کتاب.
- طباطبائی، سید محمد حسین (بی تا)، *بدایه الحکمه*، قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۶۸)، *تعليقه بر: الحکمة المتعالیه فی الاسفار العقلیه الاربعه*، ج ۳، قم: مکتبه المصطفوی.
- طباطبائی، سید محمد حسین (۱۳۸۰)، *نهایه الحکمه*، با تعلیقات غلامرضا فیاضی، ج ۳، ۴، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- فارابی (۱۳۷۱)، *التعلیقات*. تهران: انتشارات حکمت.
- فیاضی، غلامرضا (۱۳۸۰)، *تعليقه بر: نهایه الحکمه*، ج ۳، ۴، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- فیض کاشانی، ملامحسن (۱۳۷۵)، *اصول المعارف*، قم: سازمان تبلیغات اسلامی.
- کمالی، محمد مهدی (۱۴۰۰)، *رهیافتی نو در حل معضل ثابت به متغیر، هستی و شناخت*، شماره ۱۵.
- محمدزاده، رضا و ابراهیم راستیان (۱۳۹۱)، *برون رفت از اشکال ربط سیال به ثابت از منظر ملاصدرا*، حکمت صدرايي، شماره اول.
- مدرس زنوزی، آقاعلی (۱۳۷۶)، *بدايع الحکم*، قم: انتشارات الزهرا.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۹)، *حرکت و زمان در فلسفه اسلامی*، ج ۱، تهران: انتشارات حکمت.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۵)، *حرکت و زمان در فلسفه اسلامی*، ج ۳، تهران: انتشارات حکمت.
- میرداماد، محمدباقر (۱۳۶۷)، *التبسات*، تهران: دانشگاه تهران.
- میرداماد، محمدباقر (۱۳۸۵)، *«الافق المبين» در: مصنفات میرداماد*، تهران: دانشگاه تهران.
- میرزای جلوه، ابوالحسن (۱۳۷۵)، *«دو رساله از میرزای جلوه»*، تصحیح محسن کدیور، نامه مفید. شماره ششم.